

ILLŐ TISZTELETADÁS EGY ÉLETMŰNEK

„Kérem, figyeljenek erre az új költőre és ízleljék meg verseit, mert ezeknek ízük van. Kesernyés és zamatos íz, mint a manduláé, melyben találni egy csipetnyit a leghalálósabb méregből is, a kéksavból.”

Kosztolányi Dezső

Az Endre Károly költészetének körvonalait kiemelő háttér a múlt: hagyomány és irodalomtörténet. De nem holt hagyomány és nem élettelen irodalomtörténet. Átsugárzása az időn mindmáig lázakat gerjeszt; talán csak most kél igazán életre.

E kerek ötvenesztendős költői termés határozottan és következetesen viseli a Nyugat költészetének belső és külső jegyeit. Az életmű Ady, Babits, Tóth Árpád, Kosztolányi nélkül elképzelhetetlen. Ady és az utóbbiak koncepciója a világról, a költészet céljáról, feladatáról — a Nagy Nyugat-nemzedékegységén belül — árnyaltan különböző. Endre Károly a második Nyugat-nemzedék ifjabb kortársaként inkább az utóbbiakhoz tartozna, ha a história fordulatai, rengései nem közelítenék következetesen Ady álláspontjának konzekvenciáihoz. Az Ady körüli harcok idején a kezdő diákköltő Temesvárott már Ady varázsában éledt a lírára.

Szinte kezdettől — s az igazi kezdet: egyetemes emberi mondanivalójának, a halál elleni üzenetének kirobbanása — készen veszi át a babitsi, Tóth Árpád-i fegyverzetet, az artistikus, játékossal keveredő klasszicizáló formát. Ez hordozza majd olyan különösen és izgalmasan központi jelentőségű tartalmait, s egy időre a költőnek az élet valóságától való kiábrándult eltávolodását is, éppúgy, mint ezután már a végig egyértelmű, tétovázás nélküli, elkötelezett humanizmusát.

A feltűnő indulás adalékait elnyelte az idő. Pontosabban: az első világháborút, az összeomlást és a közép-európai forradalmak bukását követő válság és zűrzavar. Akkoriban, a húszas évek eleji kialakulatlan társadalmi és szellemi légkörben nem kisebb írók, mint Kosztolányi Dezső és Schöpflin Aladár szenteltek a fiatal lírikusnak oly kitüntető figyelmet, amiben első kötetes költőket alig részeltettek. Idézzük előbb teljességében a Kosztolányi-kritikát a Nyugat 1922. júniusi számából:

„Endre Károly azok közé tartozik, kik az iskolapadból léptek a harctérre. Feketére pörkölve az olasz naptól, véresen, mocskosan, nagyon fiatalon érkezett vissza egyszer, kezében egy tiszta füzetrel, melybe dolgozatként, mint a halál iskolájának szorgalmas tanulója, gyöngybetűkkel költeményeket írt. . .

Nem típus, hanem kivétel. Sokan verseltek a harctéren, Ő egyetlenegy úgynevezett «háborús» verssel sem jelentkezett. Csak a halál foglalkoztatta. Az nyitotta ki szemét, hogy lásson, ormokat és szakadékokat, fényben és ködben, *tárgyilagosan*, bizonyos messzeségből, életet s embereket, *helyes távlatban*, eltűnő mozdulatokat, melyeket *le kellett rögzítenie*. Az a dúlt külső és nyugodt írás jelképe annak, hogy a rendező művészet milyen fegyelemre szoktatta.

Komoly lélek, mely nem figyel semmiségekre, mindig a legfontosabbat keresi. Ha akad hibája, egy kis merevség, egy furcsa erőszakoltság, az is az egyéniségéből származik, mely állandóan kötve van egy gondolatkörhöz és életérzéshez. Mint művész él a hagyományokkal s ura az új veretű magyar nyelvnek, melyet a Nyugat költői edzettek meg. Néha barokk. (Egy verse «Árván, unottan» csupa módhatározó, regényes halmozással, izgató, a végén kicsattanó fokozással. Játékos és gyermetes.) »Sok szerencsét én kívánok« című versére mutatok, erre a finom és kedves munkára, melyben egy halni készülő játszik az élet színes dolgaival, s mindent odaadogat másoknak: «Boltosnak jó árut s árat, Folyton forgó ajtózárat. . .», «Ácsnak egyenes gerendát, Kislapoknak reverendát. Poétának kedvest, égit, Diákoknak érettségít. Papoknak ciradás pillért, Töméntelen péterfillért. Munkás

nak kevés robotot, S általános, titkos jogot. Háborúnak egyszerű végét, S népeknek az örök békét.» (Humora van, s ez különös jelenség fiatal költőnél. Igazi értéke halálverseiből tetszik ki.) «A halál szól» című: «Nékem nevelted vágyad, Nékem vetted ágyad, Ágyadból nékem keltél, Ebédet nekem *nyeltél.*» Vagy egy másik, «Az ifjú halál» dacos, fiatal kacagásával: «Ó mennyi óhaj, mennyi sóhaj ajkán... Nem bánom! — véle surranok a sajkán És dalfűzért akasztok még reája.» (Külön ki kell emelnem a «Notturmo»-t, melynek egységes szövése, önmagából fakadó mély dallamossága egyedül is elegendő arra, hogy reá irányítsa a figyelmet. Itt bonyolult, majdnem ismerettani kétségével bíbelődik, de oly szemléltetően és érzéken, hogy teljességében közölni tudja velünk. Másik költeménye — «Egy fiatal leány halálára» — a biztos hangütésével kap meg: «Meghalt Szava sincs. Szeme sincs. Esze sincs. Meghalt...» Aztán «Szagold az illatát mit gyűjtött s ellehelt, — Támassz létrát a levegőben! — összefoghatod?» Micsoda gyönyörű, céltalan mozdulata a kétségbeesésnek! Úgy szólok — mesteriségünk nyelvén — mint az orvos, ki ezt mondja: «Micsoda gyönyörű carcinoma, kolléga úr!»)

„Kérem, figyeljenek erre az új költőre és ízleljék meg verseit, mert ezeknek ízük van. Kesernyés és zamatos íz, mint a manduláé, melyben találni egy csipetnyit a leghalálosabb méregből is, a kéksavból.”

Schöpflin Aladár, e gyökeresen polgári szemléletű nagy olvasó és érzékeny s inkább tudós hajlamú elemző kritikus — hátha Kosztolányi felszólítására! — elolvassa *Az ember, aki járva járcímű* — különös, szecessziós című — Athenaeum kiadványt. Az Endre Károlyval egyidőben debütáló Erdélyi József könyvével együtt ismerteti a budapesti Szózat egyik 1922. szeptemberi számában. Ez a bírálat nem kevésbé irodalomtörténeti értékű, mint Kosztolányié. Voltaképp kiegészíti. Érdemes és fontos idéznünk. Íme:

„Kevesebbet kell beszélnia költőről és többet a verseiről, mikor Endre Károlyról szólunk. Egész másfajta stílus, másfajta mondanivalók és mindenekfölött másfajta temperamentum. (Mint Erdélyi József — M. J.) Itt egy csiszolt, gon-

dos, mestersége eszközeit finoman használó, a kultúra szabványai szerint dolgozó ember szólaltatja meg azt, amit magában rejteget. Nem közvetlenül önmagából szól, inkább elbújik képei, mondanivalói mögé, objektiválja önmagát, kivetíti a világ jelenségeibe, ezeket szerepelteti önmaga helyett. Neked, olvasónak, meg kell keresned a költőt szavainak résein át, versei mögött, úgy kell előhúznod, mert magától ugyan nem jön elő. Nem úgy beszél, mint egy naturalista, hanem mint egy művész, aki tudja, mit akar, tudja a módokat, ahogy célját, mondanivalói kifejezőjét el lehet érni. Képeket rajzol, biztos, finom vonalakkal; keretbe illeszti őket és úgy akasztja eléd: gyönyörködjél bennük, ha tudsz. Ha aztán kíváncsi vagy a képek szerzőjére, ki kell lesned a vonalakban árulkodó izgalmat, a színek játékának nyugtalanságát, — ebből tudod meg, hogy a látszólag objektív kép vagy személytelenül megfogalmazott reflexió egy lélek élménye, egy élet fájdalomából vagy reménykedéséből sarjadt ki.

Endre Károly járt az olasz harctéren, ült a lövészárokban a hegyek oldalában, aknákat robbantott fel, a Veneto földjén nézte a tengert, megrögzítette ezeknek a helyeknek a tájképhanulatát, de abban a színezésben, ahogy akkor a háborúval kínlódó katonaember lelkiállapota szerint látta. S ez a színezés a lényeges. Ez adja meg a verseknek a versjellegét, nélküle egyszerű képeslevelezőlapokként hatnának. Csupa imponderabilia, amit a látványba a magából belevegyít, de a látvány éppen ettől lesz látomássá, és perspektívát kap egész addig a lélekig, amelynek szomorúságából ezek az imponderabiliák kipárologtak. Majdnem mindig ilyen közvetetten beszél, sőt még jobban is elmaszkírozza magát, elmésségekre, könnyed, tréfás hangba, néha groteszkbe is bújtatja életfájdalmát, azt lehetne mondani, lopva közli olvasójával azt, amit magamagától közleni valónak tart. Csaknem gesztus és hangsúly nélkül dolgozik, simán, az originalitás póza nélkül. Mintha egy jól nevelt ember beszélné jól nevelt társaságnak, arra ügyelve, hogy a forma sima és kellemes legyen, hogy önmagát ne tolja fölöslegesen és szerénytelenül az előtérbe, legfeljebb egy nyomatékosabb

szóval, még inkább ajkának egy rándulásával, a hangjának mozdulásával árulja el, hogy amit beszél, ahhoz köze van, az az övé.

Verseinek innen van az erős irodalmi íze. Az irodalmi kultúra készsége adja formájukat: a csinos, pengő, de ritkán újszerűen, eredetien ható rímeket, a szín- és szójátékokat, a művészien kimódolt strófaszerkezeteket, a formai tradíció minden készségét. Nagyon kész versek ezek, alig lehetne hozzájuk tenni valamit vagy elvenni belőlük, a belső formájuk mindig pontos és kerek, réseket, zavarba ejtő hiányokat, feloldatlan disszonanciákat sohasem hagy. Irodalmi nyelven beszél, a mindenki nyelvén, csak egész halkan érezteti egy-egy fordulattal, hogy van mégis saját, a többiekétől eltérő tájszólása, csak nem fitogtatja. Ő nem rombol és nem épít, hanem beleilleszkedik a költészet eddig kifejlődött architektúrái és ornamentikái formáiba, és ezeket igyekszik a maga számára hatályossá tenni. Típusa a költőnek, aki mellé önmagától kínálkozik a jelző, hogy tehetséges.”

Ezeknek a kritikáknak hazai magyar irodalmunkban nem támadt visszhangjuk. Sem 1922-ben, megjelenésük idején, sem azután, amikor Endre Károly már beváltotta Kosztolányi és Schöpflin belé vetett reményét; mert nagy érték bizalmaszt a hangból, amellyel a fiatal költőt az irodalomba bevették. De senki sem írta meg a két felfedező cikk folytatását. Senki sem igazolta a tekintélyes bírálókat, hogy mindaz, amit az első verseskönyvében oly pontosan felfedeztek, milyen következetesen és tudatosan érlelődött tovább férfias, nemes és emlékezetes költészetté. Ki tudta itt, hogy ezt a költőt húsz-egynéhány éves korában Kosztolányi avató bírálata egy remek képében „kolléga úrnak” szólította?

Igaz, idézett bírálatok megjelenésekor, a húszas évek első felében a romániai magyar nemzetiség irodalma még ki sem bontakozott, úgyszólván még meg sem született. Mindössze váradi, kolozsvári, aradi éledezés és főleg az elfelejtett pionír, Osváth Kálmán marosvásárhelyi, már kisebbségi realizmusra figyelmeztető irodalomteremtő kísérletei jelez-

ték: meg fog itt születni egy magyar irodalom, melynek sajátosnak és másnak kell lennie, mert új és más körülmények határozzák meg tartalmát, önkifejezését. Ámbár Benedek Elek Vasárnapi Újságjának egy 1923-as nyári számában úgy szerepel Temesvár, hogy ott egy költő él: Endre Károly. Huszonöt évig azután ennél több semmi...

Hiába állt már ekkor, a kezdet idején, a művészi véglegesség igényével líránk elsőnek felmagasodó pillére: Endre Károly háborúból, halálból s a történelem 1918—1919-es társadalmi explóziójából született kéksavízű költészete! Mert lehetett volna szellemi tartóoszlopa hazai magyar polgári irodalmunknak a költő háborúellenessége, realizmusa, gondolatisága, nem köznapi formáló képessége. Lehetett volna, ha abban az irodalomban nem azok az illúziók és mítoszok uralkodnak el, amelyeket Gaál Gábor mindvégig bírálni kényszerült. De a költőt az az irodalom vidékre és magányra ítélte, s a provinciális átok, a közömbösség, rajta maradt.

Endre Károly újrafelfedezéséért még mindig sok a tenni-való. Ez a dolgozat is csak utalhat költészete néhány lényeges vonására, épp mert irodalmunk köztudatában a költő műve még mindig nem él igaz jelentősége és jelentése szerint. Ennek megfelelően olvasóink tudatában sem. Nem is élhet, amíg fel nem tártuk két háború közötti nemzetiségi irodalmunk polgári radikális és humanista, valamint szocialista összefüggéseit s a kép teljességét, amelybe a költő különös jellemző erővel tartozik.

Mert hol és mi ennek az irodalomnak emberi, társadalmi és történelmi forrása, hol kezdődik vele és benne valami új?

A megélt első világháború fölötti ítéletmondás humanizmusában. 1919 utáni hazai magyar irodalmunk maradandó, de legalábbis mély realista hajlandóságra figyelmeztető kisülésében néhány remek írásba: éppen az ítéletmondásba. Bizonyíthatunk: Nagy Dániel expresszionista *Cirkusza*, Kuncz Aladár *Fekete kolostora*, Markovits Rodion *Szibériai garnizonja*, Hunyadi Sándor néhány novellaremeke, Tabéry Géza még az első világháború alatt írott elbeszélései és — Endre Károly költészete polgári irodalmunknak az a területe, melyet átjár a háborúellenesség, az első világháború elítélésének

sajátos színezetű, radikális emberisége és ebből következően a társadalmi valóság iránti érzékenység. Ha az az irodalom valaha és valamiben európai volt, ha áttört a provincializmuson, úgy éppen a nagyfeszültségű háborús élmény közvetítése révén, a huszadik század egyetemes háborúellenességének olyan ítélező magatartásával, mely ma ennek a literatúrának feltámasztását komoly intellemmel követeli. A háborúellenesség a közelmúlt romániai polgári irodalmának természetesen csak egyik vonulata, de számunkra talán a legfontosabb, hiszen humanizmusa a legrokonibb a harmincas években született szocialista irodaloméval, s mozgásiránya a későbbi Népfront-eszmény felé mutat. Endre Károllyal kapcsolatban erre különösen fontos rámutatnunk.

Endre Károlynak 1922-ben megjelent első kötete óta, kerek huszonöt esztendeig — negyed évszázad a költő életében: lírikus tevékenységének a fele! —, 1947-ig nem akadt kiadója. Ez beszédes tény, magyarázatot követel. De a második kötet is, az *Ember a csillagok alatt* csupán helyi kiadás Temesvárott. Csak a szocialista szellemi égbolt felderülése tette a költő számára lehetővé, hogy három kötetel — s újabb nagy késsedelemmel — *Válogatott versek* (Bukarest, 1957), *Elégiák és rapszodiák* (Bukarest, 1963), *Endre Károly legszebb versei* (Bukarest, 1964) — írja be nevét utóbbi esztendőink irodalmi életébe, s hogy egy szűk körön túl egyáltalán észrevegyék. Elmélyültebb figyelemre kritikánk ekkor is alig-alig méltatja. A provinciális közöny átka nem szűnik; az örökség, amit magával hoz, immár idegen zenéjű, megértése némi kényelmet zavaró elmélyülésre tart igényt: „nehéz költő”.

Lapokban, folyóiratokban fölötte keveset publikált. Különösen a két világháború között. Holott őt az Erdélyi Helikon a marosvécsi várban tartott összejövetelein a „hitelesnek” minősített mintegy harminc polgári író társaságában évről évre rendszeresen vendégül látta. Endre Károly e környezetben valóságosan is, jelképesen is valóban csak vendég lehetett. Mert bár a közösen vallott Nyugat-eszményt ő is vállalta, a Nyugat polgári forradalmi hagyományaihoz tapadtsága, költészetének konkrét történelmi élményalapja, eredendő romantikahiánya, európai humanizmusa elválasz

totta a Helikon „erdélyi” mítosz teremtésétől is egy mitizált múlt feudális-polgári osztályigézeteitől.

Ilyképp az új döntést követelő történelmi időponton, a harmincas évek közepén, szükségszerűen el kellett határolnia magát az irodalomnak Helikon hirdette osztályfölöttiségétől, Babits szellemtörténetiségét követő politikai látszat-középutasságától is az ezek mögül felmeredő sajátos feudális-polgári-népi partikularizmustól, a transzilvanizmustól. E mellett Endre Károly sehol vallomást nem tett. Mintegy bizonyította — s épp helikonistaként —, hogy a transzilvanizmus partikularizmusa és tájmítosza a romániai magyar nemzetiség nyugati, határ menti részét kikapcsolta, mítoszában kívüliként elhanyagolta; egység-jelszava üres és hamis volt. Természetes tehát, hogy Endre Károly végül a Korunkban, a Gaál Gábor képviselte programban találta meg annak a reális egyetemességnek a biztosítékát, amelyről a Helikonnak általában csak elvont, ellentmondásos, az élettől és valóságtól elszakadt szólamai lehettek.

Hová is fordult volna a költő a közelítő háború, a fasizmus fenyegetése előtt, ha nem a Korunkhoz, amely minden erejét egy újabb háború lehetősége, a háborút érlelő erők ellen fordította? Hiszen Endre Károly lelkiismeretében egy percre sem hunytak ki a halál esztendői, melyeknek párját ritkító, negyvenöt költeményből álló lírai naplóját *Harctéri versek* gyűjtőcím alatt szinte teljességében és úgy véljük, jelentős újrafelfedezésként e kötetben adjuk először közre.

Ha itt a *Harctéri versek* világirodalmi vonatkozásaira utalunk, nem meggondolatlanul tesszük. Ma már ismerjük Trakl. A *Harctéri verseknek* mint szellemi jelenségnek a maguk korában — s az utókorban — Trakl versei táján a helye. — Európa túlsó felén ugyanakkor írja harctéri verseit Apollinaire. — Az egységes művé itt elrendezett gyűjtemény jelentőségét csak növeli, hogy Endre Károly harctéri halálköltészete — Trakl halálköltészetével ellentétben — nem a halál elfogadásának fellebbezhetetlenségének lírája, hanem az életigenlés feltörése háborúval, halállal, a személytelen, élettől elidegenítő hatalom erőszakával szemben. S az sem

lényegtelen, hogy ő nem korszellemként, nem a társadalmat csupán tükröző szellemi légkörben éli meg költőileg a halált, hanem a halál valóságos forгатagának kellős közepén, az egyik leggyilkosabb hadszíntéren, Olaszországban válik tükrözőjévé. Az „Untergang”-érzés, a megsemmisülés-költészet Trakl-féle dekadens általánosításával szemben, a halál tagadása Endre Károlynál szembeszegülés, lázadás egy az emberre kényszerített, de megfordítható végállapot ellen. Az ő halállírása értelme szerint végső fokon az élet igénylése és — nem csupán szubjektív, de társadalmi általánosításra igényt tartó ítélet is az élet nevében a halált hozó erők fölött.

Ugyanakkor az ítélet Endre Károlynál, akárcsak a pusztulás-érzésből kicsapódó vágy Traklnál, az Osztrák-Magyar Monarchia ellen fordul. Mindkettőjük költői magatartása beletartozik abba a kísérteties légkörbe, amit Kafka rögzített — fejté Kafka, akárcsak Trakl, megadón a végzet bárdja alá hajtja —, s amelynek másik pólusán, ellenkező előjellel Ady forradalmi költészetet produkált. A tény, hogy a korszak magyar irodalmának Ady Endre a vezérlő szelleme, Endre Károly háborúhoz, bakákhoz — a néphez — való emberi és lírai viszonyát kétségtelenül döntően befolyásolta. Az olasz harctéren a fiatal költő szeme előtt pusztító, halálos lényegéig meztelenedett a Monarchia, és az egész kapitalista Európát jellemző talmi, velejéig bomló, romboló és rontó halálos valósága jelenik meg. A Trakllal realizmusa révén szembenálló Adyt Endre Károly nem formailag követi, de az ő háború alatti halálköltészetét a felől a valóság felől igazolja, ami a *Halottak élén* versein átborzong.

Az erdélyi magyar provincializmus nemcsak ezt a kezdetin az irodalomban még jelenlévő harctéri és halálköltészetet hagyta megválaszolatlanul, de a költő húszas évekbeli emberi elveszettsége, magánya marcangoló lírai segélykiáltásait is. Endre Károlynak ekkor már nem volt kihez szólnia, csak a csillagokhoz, mert nem követte itt senki sem Kosztolányi, sem Schöpflin példáját. A költő a legteljesebb visszhangtalanságban alkotott. Lírása — mint a vers Berzsenyi idején — legföljebb ha literátor barátaihoz jutott el. Az er-

délyi Szépmíves Céh másfél évtizeden át, esztendőről esztendőre megjelenő tíz-tizenkét kötete közül az ő költészetének egyetlenegy sem jutott. S csak neki nem? Jutott-e például az ugyancsak nem transzilvanista peremvidéki Ormos Ivánnak? Ki emlékezik a nevére? Holott még csak szocialista sem volt, mint Korvin Sándor vagy Brassai Viktor, akikről bennfenteseken kívül máig sem tud kellőt a hazai versolvasók jelentős rétege.

A Korunk, az volt végre a visszhang, ott kapta meg Endre Károly a reális megbecsülést, egy másfajta olvasórétegtől, egy másfajta íróközöségtől. Ott teljesedett be a költő komoly előzményekre, a *Harctéri versekre* és az 1918—19-es költészetére épülő antifasiszta népfrentisága, történelmi élményekre épült polgári humanizmusának új minősége.

A *Harctéri versek* következeként 1918—1919-ben a fiatal lírikus megrendülését nem kizárólagosan a személyes morális érzékenység és a gazdag lírai gondolatiság szülte. Ez csak válaszolt a történelemben bekövetkezett fordulatok ébersztő rengésére. Az első világháború halál- és erőszak-élményéből a költő — azokkal együtt, akikkel megélte a háborút — átfordult a felviharzó társadalmi forradalom elfogadásába. De többről van szó, mint elfogadásról: választásról. A forradalomra esett választás e háború ellen felkelt költészet szükséges és egyedül lehetséges kitörése egy végsőig fokozott embertelen állapotból. 1918—1919 versei a történelmivel egybeeső személyes — morális — szükségszerűség kikerülhetetlen voltáról tesznek tanúságot.

Van még egy költője ama korszak irodalmának, Gyóni Géza, akit a magyar irodalomtörténetben a háború költőjeként mindeddig egyedül emlegettek. Gyóni század eleji modorában — amit Ady hatása lazított fel — előbb a háborús nacionalizmus zászlója lehetett, Ady ellen játszhatták ki, de az orosz hadifogságban ő is elfogadta a forradalmat. Számára ez az elfogadás szinte vallásos, eksztatikus megváltás. Endre Károlynál, az olasz front gyermek-hadnagyánál, a bakák társánál az öldöklő harcokban és a halál szomszédságában a forradalomra reagálás: a bakák népével való azonosulás, az internacionalizmus felérése, egy új emberi világ

megsejtése. Sem Kosztolányi, sem Schöpflin nem mondja ki, de amit kiolvasnak Endre Károly harctéri költészetéből, magasan Gyóni fölé helyezi költőnkét, Kosztolányi ezért emeli ki külön hangsúllyal: ő nem „háborús” versek írója.

Gyóni valóságra ébredése az oroszországi forradalom kitörése idején szívszorító, megható, szép szentimentális fordulat. Endre Károlynál a forradalom nem hirtelen megvilágosodás, hanem szerves folytatódás: a harctéren kialakult antimilitarista álláspont és folyamat befejezése. Az emberi felszabadulás, az öröm reményének csattogása. Üdvözlét valami újnak, másnak, egy kezdetnek — mely végül is megbukott. És amelynek persze már nem lehetett ő oly teljes költője, mint a harcterek szorongásainak: betegen, vidéken, Temesváron élte át a forradalom idejét, ahol a „forradalmi” kormányzótanács mind a polgári, mind a proletárforradalmat elárulta. De így is — ez az elfogadás is Endre Károly költészetének, humanizmusának megmentője, megmaradásának kezessége.

Endre Károly ezt az elkötelezettségét támasztja fel másodszorra és végleg a harmincas évek közepén a Korunkban. Akkor, amikor a Korunk oldalain Komját Aladár is megjelenik. Útjuk másodszor kereszteződik. Az 1919-es Komját Aladárhoz kevés közelebb költőnk van, mint az 1918—1919-es Endre Károly. Érdeemes a két lírikus 1919 végéig írott verseit összevetni! Egymásra felelnek, egymáshoz roppant közeli érzékelik a korszerűséget: Endre Károly szintén megfordult Kassák pacifista törzsasztalánál a Meteorban, ahol Nagy Lajos, Szász Menyhért, Keleti Artúr is tanyázott. Későbbi szabadversein — akárcsak Babits és Kosztolányi effajta versein — megérik a Kassák-költészet fuvallata, az a lírai légkör, amelyből az emigrációban a magyar kommunista költészet bontakozott ki.

Az 1944-es hazai fordulat ilyképp a költő lírájában hosszas betemetettségét, elnémítottságát követően nem önigazoló reminiscenciákat támaszt fel, hanem természetes módon, folyamatosan teszi számára lehetővé az 1936 utáni antifasiszta és ismét háborúellenes gesztusú előzmény szükséges folytatását.

Milyen ez a folytatás?

A költő eredendő, tág lélegzetű humanizmusa az offenzív, új népi forradalom irodalmának szellemébe elevenedik. Az új szocialista út teljesítmény-csúcsa: *A Görzi elégiák* (1958—1959).

Egy hatalmas, 1300 soros disztichonban írott életregény ez, melyet a mögötte fekvő három évtizeden át pillérszerű emlékező, megidéző versek kötnek össze a *Harctéri versek* alapvető élményével. Az immár szenvedélyesen, tudata mélyéig szocialista lírikus az ötvenes évek végén írja meg két háború közötti zarándokútját a harctéri lírai napló terepeire és lelkiállapotába. A *Harctéri versek* élménye az emlékezésben, a vádban, az idő- és korszerű új megfejtésekben és figyelmeztetésekben hatalmasan kitágul: kupolaként borul a megtett fél évszázados történelmi, emberi és költői útra.

A filológus Révay József az Elégiákról írott elragadtatott bírálatát így fejezi be: „ezt a forró szocialista vallomást olyan költőtől kaptuk, aki csontja velejéig humanista, az antikvitás szerelmese, az antik forma tökéletes művésze, akiben megvalósult a szocialista humanizmus eszménye...” Az életregényben az emlékek és az asszociációk lélekbe markolóan viharoznak fel huszadik századi nagy vallomássá és intéssé: csak háborút nem! Gondolatilag, érzelmileg oly elementárisan áradó, zuhogó ez a nagy költemény, hogy minden sorában szétrobbanással fenyeget. A hősi mérték acélpántja tartja össze, az a páratlan fegyelem, amire már kezdetén felfigyelt Kosztolányi, amikor a fiatal költő rendező erényeit dicsérte. A rendező képesség itt rendkívüli kompozícióra vállalkozott. Teljes sikerrel. Semmi szólam, sem „propaganda”. Az egyetemes igényű — s itt már nem polgári, hanem szocialista egyetemesség-igény jelentkezik —, őszinte, mélyértelmű humanizmus viszi fel a legmagasabb pontjaira ezt az egész tudatos költői életen át folyvást tovább érlelt vallomásos lírát. Említsük-e — de miért ne? —, hazai magyar irodalmunkban a műnek — ámbár kötetben megjelenése előtt az Igaz Szó folytatásokban közölte — ugyanúgy nem akadt felfedezője, mint Endre Károly első kötetének.

Gaál Gábor egy 1936-ban írott tanulmányában Nagy István és Szilágyi András első regénye mellett az addigi kisebbségi

magyar irodalom kevés, de maradandó eredményei közé sorolta Kuncz Aladár *Fekete kolostorát* és Markovits Rodion *Szibériai garnizonját*. Ha az ő szellemében vesszük szemügyre a rokon történelmi érzékenységre valló elégiákat, erőltetés nélkül juthatunk arra a konklúzióra, hogy felszabadulás utáni szocialista líránk élén a helye Endre Károly tökéletes műformájú, páratlan nyelvi gazdagságú, hiánytalan ritmikájú és zenéjű, fölötte időszerű lírai regényének. S ebben a szellemenben a romániai magyar költészet élvonalában jelölhetnének ki végleges helyét. Épp az alatt a humanista éghajlat alatt, melynek örökségét szocialistákként is vállaljuk, és ahonnan Kuncz és Markovits prózai művei fakadtak: a háborúk elítélésének közös álláspontja nyilvánvalóan az időn át is közelíti a költőt és e testvéri szellemű prózáírókat.

A mű a lírikust végleg definiálja: Endre Károly a háborúellenes humanizmus egyik legnagyobb magyar nyelvű lírikusa. Életművének ez az eszmei tengelye. Minden, amit költőként alkotott, ekörül forog. Háború-, halál- és erőszakellenessége magyarázza egész eszmei fejlődését, ehhez viszonyul költészetének minden tája és ideje.

Ez a pontosan meghatározható humanizmus tovább fejlődött, a szocializmus csillagzata alatt is megőrizte születése jellegét, pontosan determinálja Endre Károly egész költészetének különösségét, sajátosságait: a haladó polgári minőség felől a szocialista minőségbe való következetes, példaadó áthajlását.

Endre Károly kétségtelenül a romániai magyar nemzetiség irodalmának egyik legjelentősebb költője. Az őt környező provincializmus ellenére vált azzá: visszhang nélkül, fel nem ismerten, szerényen, mindmáig önmagában, és alapjában a kor vezető történelmi erőiben, a kiirthatatlan emberiesség perspektíváiban bízva, valójában versei mögé rejtőzött, ahogy már eleve Schöpflin látta. Endre Károly, bár hagyott töredékben alkotásokat, de keze alól rögtönzött, nem egész értékű mű sohasem került ki. Sem sekélyes alkalmi értékű és érdekű vers, sem eszmei kalandokra, mérlegelésre, bizony-

talankodásra, opportunizmusra árulkodó sorok. Kételyeit nyíltan kimondta és megvívott velük. Úgy igényes fél évszázada, hogy az önmagával szembeni művészi igényét nem adja fel, s ezzel példát teremtett.

Kevesen tudják róla, hogy a harmincas években mily szenvedéllyel adta át gazdag tapasztalatait fiatal forradalmár költőknek. Salamon Ernő is közéjük tartozott. Találkozásaik mindkettőjünkben felejthetetlen nyomot hagytak. Méltán említhetjük itt: Gaál Gábor nevelő munkáját egészítette ki. Csak akik közel álltak hozzá — a Korunk szerkesztője és munkatársi köre —, tudták róla, hogy a polgári társadalmon belüli jeges magányában milyen őszintén vonzódott mindig is a leghaladóbb eszmékhez, a munkásosztály ügyéhez. Antifaszizmusának ez a vonzalom ad veretet, ez támasztotta alá költészete történetiségét és hitelességét.

1919 után másfél évtizedes megtorpanásában, kitérőjén irracionális tájak felé, nem hajló költői jelleme erejét megőrizni a romániai sivár magyar polgári szellemi provincián, egy zord, száraz, poros üzletvárosban, Temesvárott — nem mindennapi művészi hitre, nem közönséges erkölcsi erőre, de mély gyökerű emberségre vall. Bartalis János így őrizte a lírát a Szamos menti Kosályon, közel a földhöz és a paraszti léthez. Tompa László pedig Udvarhelyen, közel a néphez és a nyomorító terméketlen hegyekhez. Az Ady, a Babits és vonulata, valamint a korai Kassák felől érkező nemzetiségi líránknak költészetünk első generációjaként ők a megteremtői. Hármuk közül Endre Károly csatlakozott a Korunkhoz, s teremtett ezzel ideológiailag polarizált két világháború közötti irodalmunkban egy új szintézist.

A fél évszázados életmű történelemhez fűződő viszonyának ismételt kihangsúlyozása jelentős vonásra utal. Ám a történetiség vonása önmagában még nem magyarázhatja Endre Károly költészetének jelentőségét és fegyelemre épülő szépségét. Jelentőség és szépség e líra emelkedettségében jut kifejezésre. Ez az ő emelkedettsége — ahogyan benső tartása, a lírai megismerés, a felfedezés, a vállalás, az érzékenység, a gondolatiság a klasszikus műformákkal következetesen egybeolvadnak — sajátosan az övé. Lehetnek a költőnek rokonai,

mások lehetnek talán nálánál nagyobbak, de a hangja, a pátosza, a műformák kezelése egészen egyéni, mással össze nem téveszthető: eredeti.

Öt évtizeden át vívja harcát az elidegenítő, irracionális felé taszító külvilág, de nem a valóság ellen. Minden erőfeszítése a világ realitásai, a bonyolult emberi lét, ismeretlen dolgok megfejtésére irányul. A történelem vak erőinek áll ellent, az emberi természet ismeretlen démonait szelídíti, s e költői harcában költészetének anyaga az elrendeződés, a megvilágosulás szépítő transzfigurációin megy át. Ennek titkához a kulcs: a költő alaptermészete a szeretet és a szelídség. Nem elvont, feminin szeretet és szelídség, hanem a férfias, győzelemre és teljességre törekvő vállalása mindannak, ami nemesítően, fennköltén emberi. Emelkedettségének ez a forrása.

A költő szellemi harca — a világról szóló ellentmondásos eszmékkal, ezek képeivel — a mű szerint bevallottan azért folyik, hogy igazságvágy és konkrét igazság, valóságvágy és konkrét valóság a versben szövetségre leljen. Ez a kongruencia az 1944-es történelmi változásig nem juthatott másképp kifejezésre, mint elutasító, megtagadó, ítélkező magatartásban. Más szóval egy más emberi élet- és világberendezés akarásában, a költő önmagát is másnak akaró lírikus cselekvésében, világ- és önváltoztató költői tevékenységben. Mi sem természetesebb tehát, mint az, hogy e líra szemben találta magát mindenféle magyar művészi és eszmei konzervatizmussal vagy akadémizmussal. Még a húszas évekbeli és harmincas évek eleji irracionálisra hajlamos kitérőjén is.

1918—1919 ugyanis felvázolta a kiutat. De ez az út történelmileg megszakadt. Az ellenforradalom, a válság esztendői, nemkülönben a kapitalizmus relatív stabilizálódása: vakon, üresen meredt a költőre. A halálélményekre torladt forradalom bukásától, a gyökeres változásoktól kábult költő szemében az emberiség — a polgári szellemi térben úgy tűnt — végzetesen összeomlott, a régi értékek megbuktak, és újak nem születtek. Az európai ember fölé egy szorongásos, kilátástalan, ismeretlennek vélt fenyegetés magasodott. Költőnknek, ha lírikusként létezni akart — és milyen nagy volt benne

az életszeretet! —, azon túl kellett néznie: a csillagokig, az univerzumig, mert hiszen az emberben, a kuszált társadalomban nem volt hol megkapaszkodnia. Nagyon testvéri ez az életérzés az egyidejű expresszionizmuséval, de míg abban szétrobbannak a formák is, Endre Károly szorongásos, emlékező, elvesző emberlétét a szonett fegyelmébe szorítja. S itt a forma mintegy megtartó védekezés a háború utáni éjfélete és kénköves valósága ellen. Éj, de nem örök sötétség. E költészetét belepő kétségbeesés, az elidegenedés alján az élet szeretetéből fakadó remény, ha halványan is, de ott parázslík. Nem huny ki végleg: „Vaksággal vert a föld, gyászszal telített, Míg fel nem jő az új világok holdja.” A történelemben látszatra csődöt mondó „véges eszméktől” elszakadni, erre vágyik a költő, s ez a veszélyes tendencia megsejteti vele: „üvegbura” alá temetkezik, falat von személyisége és a lét közé. Nem kétséges: ezen a költőn, mint az egész első világháború utáni fiatal európai intelligencián, veszedelmes sebek fakadtak. Ő is gyógyulást keres, de mozgalmakon kívül — a helikonit nem érezte annak —, magára utaltan olyan időben, melynek akkor itt még orvosa nem akadhatott.

Ekkor lel rá, szonettjei után, a görög tragikusokra. Törvényszerűen. Azért is, mert fokozottabban segítik fegyelme megszilárdításában. És azért is, mert bennük leli meg annak tükrét, amit európaiként megér; belőlük hallja ki egy tipikus és általános helyzet, egy feloldhatatlan konfliktus jajszavát. A feloldhatatlan konfliktus: egyén, intellektus, emberiesség és a háború utáni barbár társadalmi szerkezet ellenséges szemben állása: a költészet tragédiája.

A költő látteleletet készít, felfedi tragikus állapota lényegét, és ezt joggal vetíti vissza a gyermeki ártatlansággal átélt harctéri éveikig: „Tíz éve holt vagyok én... utammal, amely nem visz sehová... éntelenné süllyedek.” Az éntelenné süllyedés: az ember végállapota, az emberi lényeg megszűnése, az elidegenedés teljessége. Ezen a ponton elvész a realitás, elvesznek a földi távlatok, „pozdorjává tört, mi eddig vitt, a szörnyű szerkezet... Kongó szorongás... Nincsen mű, csak az égbolt...”

Mi történik? Fokozatosan kifejlődik ismét a halálköltészet. De más, „békés” körülmények között, egy lényege szerint háborúban is, „békében” is „szörnyű szerkezet”-en belül vádolóan. Míg Endre Károly egészen fiatalon, frissen, szinte kackiásan szembeszállt a szeme láttára dühöngő halállal, most már tragikumra éretten, egy immár változhatatlannak tűnő rossz társadalmi valóságban, más minőségű halálérzet veszi őt szárnyaira. Az, ami annak a társadalomnak pusztító lényegét teszi, s amelynek halálos mivoltával szemben már nem áll meg oly biztonságosan, mint állt a halállal szemtől szemben a háborúban. Ha előzőleg a forradalom felé hatolva ellenpólusa lehetett Traklnak, most — a forradalommal együtt leterítve, elidegenítettként —, íme, egy síkra kerül az emberi sorvadás, a halálba burkolózás költőjével.

Ezt kérdi: „Miért ne haladjak céltalanul az éjben én is, — összefonódva minden néma rokonnal?” Kik ezek a némák és rokonok, ha nem a „szörnyű szerkezet” elnémítottjai, a görzi halottak, Orgovány, Kecskemét elnémítottjai, az elsíratott Luxemburg Róza, és ha az osztrák költő sorsát akkor még nem ismerhette is Endre Károly, akkor is: a rokon Trakl, aki maga vetett véget életének? És mennyi, mennyi költő némult el akkor!...

Hová vezet óhatatlanul ez a céltalanság, a pusztá tagadásnak eme megélése az emberi, a történelmi megrendültségben? Végül is az elhallgatáshoz.

1930-ban a hamu alatt szunnyadó parázs mégis, váratlanul fellobban. Egy nagy befejezetlen költemény születik, *A genesis versei*. Erőteljes, férfias költészet, melyben a jelenlévő halálérzést látszólag elfedi a dionüszoszi, pogány ünnepi hang. A lángot az élet, a bujkáló parázsra ontott szesz: a megtalált szerelmi beteljesülés lobbantja fel. Mintegy utoljára, végső tivornya búcúként az élettől, költészettől, elkeveredve az elemekkel, pantheisztikus gyönyörben; a csillagok közül és a magányból visszatérve a fogható, lihegő földi létbe, a fiziológiai realitás szenvedélyességébe, frenezisébe. A keresett gyógyulás megtalálásának ez az eksztatikus első jele. S ez persze, mint minden eksztázis, egészen individuális. De

mégis: halál fölé emelkedés; utalás arra, hogy szűnőben a benső pusztulás uralma, s az egyidejű kettősség — halál és élet egyidejű akarásának — ellentmondása. Utalás, de végakkord is. A költő hat évre elhallgat. Vidéki magányában csak a *Duinói elégiák* fordításával foglalkozik, kedvenc görögjeit olvassa.

A genesis versei lezárták Endre Károly költészetének összetartozó első és második korszakát, halálköltészetét, mely ezen a ponton — a *Harctéri versek* moráljához híven — mégiscsak az élet győzelmével teljes és befejezett, és amelyben valóságtól elfordulása jelentését is pontosan jelezni és értelmezni tudta. Versek, sorok, képek, jelzők utalnak rá, hogy tudatában van: a kapitalizmus idegeníti el. Úgy ahogy első korszakát a forradalom zárta le, úgy zárja le második, gyógyulást kereső, tragikus korszakát az egészen személyes, feloldó megrendülés: a szerelem vihara, villámfénye. Mennydörgés ez a vers. Utána hosszú csend következik.

1930-tól 1936-ig: a némaság esztendői. A negatív tetté vált vágy teljesülése: a költő íme hallgatásában egyesül „minden néma rokonnal”. Az 1920—1930 közötti életérzést, a halálköltészetet megcáfolta a szerelem fellobbanása. Ezután valami gyökeresen másnak kellett jönnie, és el is jött — fél évtizedes tépelődés után, s ezúttal is a történelem érintésére: Európát elárasztotta a fasizmus, védekezni kellett, s meg kellett mos már védeni *A genesis verseiben* megtalált életet.

Az elnémult lírikus kitörni igyekszik elszigeteltségéből. Megváltó szerelme, felesége kíséretében jár norvég fjordokon, Londonban, Olaszországban Dante és Michelangelo nyomában — Dante terzinái és Michelangelo már előbb ízlelt szonettjei mélyen belejátszanak majd művészete késői alakulásába. És jár a csillagok alatti magányában megtalált görög tragikusok világában, római nyomokon Egyiptomban, Kisázsiaig. De elzarándokol az olasz harctér színhelyeire is. A felzaklató vizionlátás hosszan hordott újító élményéből születik húsz évvel később, a szocializmus építésének éveiben s az atomkor kezdetén a nagy görzi elégiasorozat...

A genesis versei képviselte szubjektív fordulatot hat év múlva követi az objektív jelentőségű változás, a számvetés az addigi léttel, élettel, költészettel. A már említett Korunkhoz találás: a kíméletlen önvizsgálat és bátor önbírálat s egy új költői feladat, az elkötelezettség kijelölése és megfogalmazása a *Gorkij-rekviemben*.

Ha Endre Károlyt Traklhoz viszonyítottuk, ha a *Duinói elégiák* fordítását szóvá téve sejteni engedjük a Rilkéhez való vonzódás már korábban mutatkozó gondolati színező erejét — hatása kimutatható —, a *Gorkij-rekviem* pontjáról az 1919 utáni lírai termésre visszatekintve, kitűnik, hogy az új hangú költemény mit minősít át, mit tagad meg, milyen elentétet támaszt fel.

A költő a Nyugat költészete után őt továbbalakító és a Nyugat lírikusaival rokon Baudelaire-t és Verlaine-t folytató huszadik századi osztrák költők magáévá tett hatását, álláspontját minősíti át. Ők az ember modern kitaszítottságát énekelték, s korántsem vádolhatók azzal, hogy szolidaritásukat az emberrel végleg s teljesen feladták volna; csupán leszűkítették. Náluk osztályjegyek nélküli, „általános” emberképről van szó, és legtöbbször egy kegyes, krisztianus szánalom-szeretet vonzódásról a szegények iránt. Ezt az irányt Endre Károly a valóságban vívott élethalálharcai, élményei révén eleve meghaladta. De ők az emberrel — mint Endre Károly 1920—1930 között, de náluknál lényegesen többet tudva a társadalom konkrétságáról —, az emberrel a menthetetlenségben voltak szolidárisak. Mindnyájuk feje fölött — némelyek katolicizmusa ellenére — ott dereng Kierkegaard protestáns teológiai kitaszítottság-komplexusa, a modern egzisztencializmus kezdeteinek ködös glóriája: a tizenkilencedik századi „elátkozottság” most már irracionális „menthetetlenség” minősülése. Ez volt a veszély, amely a negatív társadalmi viszonyok között Endre Károlyt is szinte-szinte elsodorta, de mindenesetre hosszas elnémulásba vitte. Mert csak elnémulnia lehetett egy olyan alapvetően vitális, életszerető, nem feminin alkatú, nem neurotizált lírikusnak, mint Endre Károly, amikor az elidegenedettségnak realizmussal való legyőzése helyett a szorongást keltő emberi egyedüllétet, a kivetettség-

get változhatatlan állapotként — legalábbis részben — lírai alapállásul elfogadta.

Endre Károly Korunk-beli önkritikájában, mely lényegében a század egész első negyedének európai kivetettség-költészetét bírálja, visszájára fordítja főleg az osztrák költészet passzív humanizmusát, mely dekadenciája ellenére sem kitagadható a humanizmus tágabb birodalmából. Az a trakli és rilkei líra, sőt Hoffmannsthal költészte, amely általánosságban ugyan, de a kinti valóságtól befelé, az individuális lélekbe fordult, s a filozófia irracionális útjain kereste a megváltást, történetileg semmi egyebet nem fejezett ki, mint az emberinek a kapitalista világberendezéstől való elfordulását, passzív humanizmust.

Ennek a laza, nem aktív humanizmusnak — amely Traklt képtelen volt életben tartani — a visszája: az aktív humanizmus. Az érem, a valóság két oldaláról van szó. Trakllal, lemondásával szemben: Thomas Mann. A kor érzékelésének irracionális módjával szemben a valóság realista megragadása. S ha jól odafigyelünk, az 1930-ban bekövetkező időleges lírai önmegszüntetésig, Endre Károly halál- és elvetettség-költészetének mélyén mindvégig megtaláljuk az aktív humanizmus nyomait. Azt, amit előbb a rejtett paráznak nevezünk, de aminek bizvást adhatjuk ezt a nevet is: realizmus. Mert nála az első korszakban realiztikus, de a másodikban irracionális szorongásos halálérzés — és az élet akarásának ambivalens viszonyát épp realizmusa oldja fel. Ez segíti újbóli megszólaláshoz, benső állapota megfordításához, a leszámoláshoz és átminősítéshez a *Gorkij-
rekviemben* és az innen kinövő, az Elégiák felé mutató további versekben. S ezek már kategorikusan szólnak a kispolgáriság, az elveszettség, a fasizmus, s összegezõn: a háború ellen. Mint az antimilitarista és a forradalom mellé álló versek az 1936—1944-es korszakhoz, úgy viszonylik ez utóbbi szakasz, előkészületként, az 1945 utáni szocialista korszak költészetéhez.

A harmadik korszak termése ritkább, mint az előzőké, de annál világosabb értelmű és ellentmondástól mentesebb. A költő itt már egy egészen határozott világnézeti vonalon

áll — az antifasiszta Népfront álláspontjának elfogadása Romániában társadalmi fedezete révén az lehetett —, együtt a Korunk költőivel és József Attilával. Az alatt a jel alatt, amit az európai irodalomban József Attila és Thomas Mann kézfogása pecsételt meg. Endre Károly költői állásfoglalásának jelentősége tehát kettős, és ez a kettősség egységet jelent: versei 1936-tól — akár tudták ezt literátorok, akár nem, akár felfedezték ezt máig, akár nem — a fasizmussal szembeni gesztusokként roppant kifejezőerejükkel, művészi fegyverzetükkel, nagy lélegzetvétellükkel, formai szilárdságuk, humanista tartásuk révén szembeötlően kiemelkednek a romániai magyar nyelvű költészet egészéből.

Ha korábban korántsem véletlenül Trakllal vontunk párhuzamot, most is megkockáztathatjuk az állítást: abban a korszakban Endre Károly Salamon Ernő útitársává váltan, más lírai modalitásokkal, más hangnemben ugyan s a Nyugat örökségét differenciáltan tovább formázva, de egyetlen nagy proletárköltőnk mellett a legjelentősebb népfronti lírikusunk. A polgári humanista Endre Károly és a proletárforradalmár Salamon Ernő egymás mellé találása a Korunk oldalain, nemzetiségi körülményeink között a legmagasabb eszmei szinten s a legigényesebb művészi színvonalon fejezi ki az antifasiszta népfronti koncepció ideológiai és szellemi megvalósulását, a líra emberi és történeti szerepét egy fölötte fontos, mert a szocialista jelen felé mutató időpontban.

Fél évszázados romániai magyar irodalmunk történetének egyik leglényegesebb mozzanata ez, amely költészetünkben már a kapitalizmus feltételei között vetíti előre az 1944—1945 után bekövetkező változások minőségi lényegét. Egy olyan reális irodalmi egység lehetőségére utalt, amely a történelemben végül is a marxista történet és irodalomszemlélet magasabbrendűségének igazolásával végződött, s alapjában cáfolta a két világháború közötti romániai magyar polgári irodalom idealista, hamisan historizáló, transzilvanista és harmadikutas szellemtörténeti illúzióit, történelmi agyrémeit. Akik 1929-ben az Erdélyi Helikonban a marxista valóság-látást jövőtlen „német” és anacionális „importnak” nevezték — és Gaál Gábornak azt ajánlották: menjen Berlinbe

irodalmat szervezni! —, azokat — provincializmusukat — nagyon is gyorsan megcáfolta nemzetiségi irodalmunknak a baloldalon való s ténylegesen honi gyökerű és reálisan európai szellemű forradalmi felnövekedése. Erre a növekedésre felelt itt is a fasizmus, amely hátraszorította a transzilvanizmust, de ugyanakkor támogatta is, és természetesen a baloldallal, a szocialistákkal, a Népfronttal szemben, s magyar nyelven Romániában is ideológiai mezben, a „nemzeti” szellem nevében lépett fel. De ez már nem tartozik ide. Reánk annyi tartozik, hogy Endre Károly — és vele a radikális polgári írók egész sora — irodalmunk ellentmondásos eszmei alakulása folyamán kategorikusan, a szocialista írókkal egy arcvonalon, szembeszegült a fasizmussal.

Ha a haladó magyar irodalom antifasiszta humanista korszakával vetjük össze Endre Károly útját: a *Gorkij-rekviemet* és az ennek vonzásába eső egész harmadik szakaszt, rádöbbenünk, hogy benső alakulása ekkortól rokonul József Attila és Radnóti lírájával, és megelőzi hajdani mestereit a történelmi helyzet felismerésében: elébe vág Kosztolányinak, de Babitsnak is. Hiszen a *Gorkij-rekviem* önvizsgáló, önbíráló szelleme mélységesen testvéri Babits *Jónás* könyvével. Azt megelőzi. Endre Károly egy-két évvel korábban írja meg, s a Korunkban négy évvel előbb adja közre, mint Babits a „jobb” és „bal” közötti két évtizedes tulajdon menedékkérésének kritikáját.

Nem vállaljuk itt a történelmi lényegét kisiklató kérdést: „de ki a nagyobb költő?” Számunkra itt az irodalomtörténeti párhuzam történeti szempontja a fontos. Az, hogy Endre Károly a romániai magyar irodalomnak a politikai tömegmozgalmak ösztönző fedezetével rendelkező baloldali szervezettsége légkörében a csodálatos tökélyű Babits-vers sejtető módjával szemben költőileg konkrétan, teljes nyíltsággal — petőfis, adys gesztussal — egyenesen mondja ki, hogy mi változott és miért. S úgy, hogy pörére vetközteti előttünk szívét, eszméletét; felszólít, hogy íme nézzük, lássuk, mit igényel a költőtől, az embertől a mindennél parancsolóbb erejű valóság, az idő; miféle leszámolást, ha a költő igényt tart emberi szerepre. S mily mesterien, mily maradéktalan

líraisággal teszi ezt! Nem is kifejezésmódja direktségét vetjük össze Babits sejtetéseivel, hanem a megfogalmazás, a megnevezések hordozta aktív humanizmusának minőségét, viszonyát Európa végzetes valóságához és a háborús fasiszta végzettel szembenálló, nem akármilyen humanista, hanem a gorkiji aktív szellemhez. Számunkra ez a történetiség mérése, innen világítható meg, mit jelentett abban a korszakban a *Jónás könyve* előtt születve s azzal egyidőben s azzal összetartozóan — mintegy Babbitól a kommunista népfronti költészetig összekötő jelentéssel — tipikus népfronti gesztusként a *Gorkij-rekviem*.

E költészet negyedik, szocialista korszakának az egész mű tengelyére eső csúcsáról, a *Görzi elégiákról* már megemlékeztünk. Ha ez irány- és mértékjelző mű körül egy antifasiszta emlékező költészet szövi át a szocialista felépítő szellemmel való azonosulás lírai bizonyítékait, ez a tény visszautal az 1936-tól a háború felé közelítő és a másodsor megélt háborús esztendők álláspontjára.

Oly időben, mint e mai, amikor a szocialista forradalom és építés húsz esztendejének történeti, politikai, gondolati és művészi eredményeit, értékeit tisztázó ellentmondásos elméleti harc folyik világszerte, nem oktalan figyelmeztetnünk: Endre Károly lírája ennek az utolsó időszaknak olyan pillanatait, mozzanatait ragadta meg maradandó művészi erővel, amelyek az eltelt húsz forradalmi évből s főleg a szocializmus kialakulásának idejéből állandókként maradnak meg. Ezek az állandók: a torzítatlan forradalmi humanista vonatkozások élethez, valóságához. Endre Károlynak lírikusként nincs mit korrigálnia, nincs mit visszavonnia. Költészetének eszmei állandója: a népfronti időben megtalált gorkij humanizmus, mely megszabja a forradalomhoz, a szocializmushoz fűződő, fokozódóan bensőséges viszonyát.

E húsz esztendőnek sem bő a termése. Ám annál kiteljesültebb, annál véglegesebb: összefoglalás, mely az időből is az összefoglalni valókat ragadja ki. A töredék- és pillanatérdekű, az időben változó jelszókön túli folyamatos állan

dóságok bírják szólalásra. Az ő szocialista versei a jelennel együtt a jelenhez vezető, a jelenbe átsugárzó múltat is mindig megvallják. Újabb költészetének e lényeges vonása rokonibb József Attila utolsó korszakával, mint amennyire a költő maga tudatában van. Szocialista verseinek történetisége nem a vers héján látszik meg, nem a felszínen, hanem lényegében: humánuma múltat s jelent összefogó előrepillantásában. Egy olyan szocialista humanizmus-vállalásban tehát, amely — mint erre imént utaltunk — nagyon is tudatosan öleli magába a költő szocializmus felé tartó előző kori haladó humanizmusát. Mi több, a költő erudíciója, elmélyültsége hidat ver a reneszánsz humanizmusáig, a görög-latin klasszicizmusig. Költészetének tengelye — ismételjük — a háborúellenesség, az imperializmus utolsó fél évszázadának a hallállal szembeni rezgéseit adja ugyan vissza, de ebben a rezonanciában az az emberiség szól, amely Bakkhülidész, Catullus és Tibullus óta egy percre sem halkult el az európai költészet több mint két évezredében. A második világháborút követő forradalmi győzelmet is a béke jegyében üdvözli.

A népi demokratikus forradalom elmélyülését sem neofita felfedező lelkendezéssel ünnepli, hanem az 1918—1919-es demokratikus és a proletárforradalmak személyes előzmény-élményei folytatásaként. Puskin lírájának felénk küldött izeneteit ugyancsak a forradalom megszenvedett, kivívott és megérdemelt magaslatairól tekinti át, innen fejt meg az orosz forradalmár költő „itt és ma” jelentését; Endre Károly egy személyes élmény nyomán évtizedig hordta magában a témát, és megírásához végül is a teljesült forradalom adta meg a kulcsot. Ilyen természetű Lenau evokációja is. Ez egyik legszebb szocialista hazafiságú költeményünk, egy táj és népe egész lezajlott sorsából olvassa ki a szocializmus állandóságának, emberszabású nagyságának maradandó jegyeit. 1951-ben egy pillanatra felpendül egészen korai szatirikus hangja — effajta Szép Ernős „könnyű” moralizáló verseit itt nem közöljük. Kipellengérezzi a szocializmus „kényelmeseit”, a mérlegelőket, a mások áldozatkészségének haszonélvezőit. De nem követeli fejüket, nem veti őket szemétdombra. Verse végén egy szelíd fordulattal kérleli a „kényelmeseket”,

ne ragaszkodjanak törpeségükhöz, velük is erősebb lehet az újfajta történelmet alakítók sora. A szocialista időszerűség nála a dolgok, a jelenségek értelméből világlik elő. Amikor az egyenes kimondáshoz folyamodik, akkor is a dolgok jelentését mondja ki, úgy, ahogyan azt a Gorkij-émlékversben tette.

A lírájában megélt kor az ő személyesen birtokolt kora, ez a rendkívüli akkumuláció mindinkább feljogosítja és kötelezi is az emlékezésre. Az idős író számára nemcsak lehetséges, de kötelező is az emlékezés, a tanúságtétel, a már lemérhető múlt jelentéseinek átadása, a fakuló tegnap fennmaradást követelő igazságának átmentése. Így kezd nagy költeménysorozatba —*Az aranysáska*—, amelyen most dolgozik, és egy részét a Korunkból ismerjük. Tanúként — hajdan a hétköznapi robotban nem hétköznapi képességű közgazdászként, aki felismeri a modern lét törvényeit — a fasizmusba és a háborúba sodró kapitalista börszék modern infernójáról ír körképet. Itt támad fel, amit London börszékét látva a világ sorsából kiolvasott, amit a gyapottermő Egyiptomban megpillantott, és amit a kapitalizmus mozgástörvényeiből gyakorlati munkájában áttekintett.

Dantei terzinákban megtoldja egy fejezettel az *Infernót*, és a költői igazságszolgáltatással megidézi a bűnösnek szánt pokolbugyorban az európai fasizmus rémületeinek főbűnösét. Hidegglélős, lázas, időszerű költemény ez. Szerkesztőségről szerkesztőségre vándorolt, amíg megértették és végül leközlözték, mert rányílt valakinek a szeme a vers összefüggéseire: a költő akkor veti ki magából látomását, amikor nyugat-európai neofasizmus nyíltan előáll revansista követeléseivel, imperialista háborús fenyegetéseivel. A költő így kapcsol össze múltat és jelent. Így folytatja antifasizmusát és háborúellenességét is. Ez a költemény: *A pokol harmincötödik éneke*. S hogyan ne látnánk kapcsolódást a vers és *A kilencedik ecloga* között. *A kilencedik eclogában* Dante után Radnótit folytatja emlékezésével jelképesen, mintegy befejezve, kívülről lezárva az antifasiszta mártír páratlan „poème fleuve”-jét, be nem fejezett ecloga sorozatát.

A második világháború harctereinek hátszói láthatatlan frontját *A szabadulás rapszódiaiban* a disztichonokban írt *Görzi elégiák* friss, jelen idős feszültségével és izgalmával támasztja fel, másfél évtizeddel a fölöttünk elzúgott véres események, a háború és az ellenállás éveit után. — A tíz rapszódiából hármát vettünk fel válogatásunkba. — Tiszta, szép szavakból, hibátlanul ömlő hatodfeles jambusokból épült emlékmű és súlyos jelentőségű dokumentum ez a tíz balladából álló sorozat, melyről szintén csak Révay József fedezte fel, hogy benne Endre Károly lírája „már a kommunista történelemalakítás ódái szárnyalású, lelkesítő himnuszává nemesedik”. S a *Görzi elégiákkal* együtt „a közöség áradó és magasztos énekéig nemesedett”.

Akár csak az irodalmunkban egyedülálló *Harctéri versekben* az első világháború idején, ebben a második világháborút, a fasizmus és háborúja ellen felágaskodók küzdelmét és alakját színre szólító verssorozatban figyelemre méltó művet alkotott. Az ellenállás hazai hőseinek kevesen állítottak hitelesebb, őszintébb, emberibb emléket.

A második világháború idejének ilyen, a korvalóságot egészen belülről érzékelő megörökítésére hazai magyar irodalmunkban aligha egy-két költőnk ha vállalkozott, mint ahogy Kuncz Aladár és Markovits Rodion első háborús számvetésének is alig vagy egyáltalán nem akadt kísérletező folytatója; a második világháborúról jelentős könyvet nem írtunk. Holott, mint Gaál Gábor kortársaival kapcsolatban megjegyezte — az élő világirodalom húsz éve igazolja megjegyzése máig szóló időszerűségét —, ez — a háború — egyike a kikerülhetetlen „mélysodrású témáknak”. Ismételjük-e el, hogy e tényre fel se figyelt a mi nemzetiségi kritikánk, amely a szocializmus valóságához általában úgy viszonyult — mint nagyjában irodalmunk is —, hogy kívül élt a második világháború utáni világirodalom egyetemes áramán, és a történetiség, a valóság, az élet és költészet összefüggésének bonyolultságára csak ritkán figyelt. Pedig Endre Károly verseinek pátosza, a bennük megragadott embertelenség kísértetisége, a rémület, valamint az emberség-őrző reális és nem papírizú hőstettek emberi voltának lírai

ábrázolása épp az élő világirodalom utóbbi húsz évének legaktuálisabb áramkörébe kapcsolódik, akárcsak a *Görzi elégiák*.

Az első világháború poklából, kéksavízű halálköltészetéből idáig érkezett el Endre Károly egyéni és sajátos költészete. Munkának, eredménynek ez nem kevés...

Az Endre Károly munkáit összefoglaló kötetünket egy michelangelói pillanatot rögzítő kis epikus szonettsorozat zárja. A keltezés 1965. Ne féljünk a jelzőtől, *A téli bál* egy kis remekmű. De vajon nem ars poetica-e a költemény? Vajon nem arról beszél-e benne a visszapillantó költő, hogy ő, aki a humánus legmagasabb fokát és legteljesebb örömét mindig is az alkotás erkölcsében látta és a humánus kifejezésének teljességét a szépben, hogy ő a teljességre törekedve megvalósította a michelangelói eszmény egy villanátát? Megélte és egy életműbe objektíválta vereségeit is, de önmagában felépített győzelmeit is. A végső, költői győzelem: itt a kész mű, az egyetemességről alkotott — nem mozduatlan, hanem folyton alakuló — kép, így, ahogy most itt áll előttünk e kötetben. Az összkép mozgása: az örökké legmagasabbra irányuló törekvés, az igény állandósága. Ez követeli, hogy két felfedezőjéhez híven igénnyel és figyelemmel mérjük.

Mind Kosztolányinak, mind Schöpflinnek már Endre Károly fellépésekor feltűnik e lírai nyelvezet jellege, a benne rejlő egyéni kifejező lehetőség: úgy szólni a világ dolgairól, mint amik legtermészetesebben az övéi. Révay Endre Károly utolsó könyve, az *Elégiák és rapszódia*k kapcsán a végleges arcú, idős költő minden árnyalatot kifejező zengő és egyéni nyelvéről és stílusáról beszél, a nyelvújító tehetségről, a hangfestő alliterációk tömegéről és a költő dúsgazdag szókincséről. Ez az ő stiláris, prozódiai, művészi végeredménye.

A Gorkij-rekviemtől, sőt talán mára a genesis verseitől kezdve, mintha Endre Károly elválna a Kosztolányi, Tóth Árpád, Babits felé húzó nyelvi és stiláris úttól. 1936-tól, újra megszólalásától, eszmei megújulása folytán, s egy új lírai szerepben, szükségszerűen veszi ki részét abból a mun

kából, amely egy másfajta líra más valóság-kapcsolódása következtében a magyar vers nyelvét tovább tágítja, új kifejezési lehetőségekkel gazdagítja, prozódiját tovább differenciálja. József Attila, Radnóti, Illyés az, aki őrzi, felbontja és újra szintetizálja a magyar vers harmincas évekig kialakult nyelvét, ők új — proletár, népi, intellektuális ihletésből fakadt — lehetőségeket raknak azokhoz a kifejezési eszközökhöz, amik a Nyugat lírájában egy hétszázéves fejlődés polgári beteljesedését érlelték meg. Endre Károly a mi sajátos nemzetiségi költészetünkben hasonlót tett a lírai nyelvének korszerűsítése érdekében. De ő, kikerülve e nálánál fiatalabbaknak az új francia lírán áthaladó felfedező útját, s a nyugatosokkal egyidős osztrák kortársaival érintkezve, az új magyar költőnemzedék fejlődésével párhuzamosan oly mélyre ereszkedett a magyar klasszikus prozódiai hagyományban, hogy végül és épp esztendőinkben a teljes örökséggel telítetten érkezett el József Attilához és Radnótihoz. Nyelvi, prozódiai eredetisége és tökélykeresése állandó felfrissítő kutatóútján, a korszerű létezéshez tapadtan ez a szint elkerülhetetlen volt. A szerénysége és felfedezetlensége ellenére is jelentős költő lírája így nemcsak elődökből táplálkozhatik, de az eléje kanyarodott ifjabb kortársakhoz is megtalálja az utat. Ám sehol, egyetlen hangulatában, semmilyen gondolatában nem epigon. A tudatos rokonulások mind csak lírai személyisége megvalósításához segítik, s nem akadályozzák eredeti önmegvalósításában.

Hol volt, hol van rá filológusunk, aki hazai magyar líránk nyomába szegődve, nemzetiségi költészetünk kevés, de tényleges nyelvalkotója között Endre Károly effajta munkáját szemügyre vegye? Ki vizsgálja meg, mi sajátosat, eredetit teremtett Endre Károly fél évszázadon át lírai nyelvünk és prozódijája örökségállományának rögzítéséért, összegezéséért és megújításáért? Nem kevésbé nyelvünk minőségéért, kulturáltságáért, új hajlékonyságokért. Miközben ő a klasszikus versmérték és a magyaros hangsúlyos verselés egybehangolásáért ugyanazokon az utakon jár, mint a második Nyugat-nemzedék költői — erre Babits már az *Új költők antológiája* előszavában az e századi magyar versművészet

betetőzésének lehetőségeként utal —, József Attila ezt a formai eszményt valóra is váltja.

Endre Károly versei mindvégig a költőn át-átszáguldo alkotó vihar egy-egy villanyos kisüléseként hatnak. A csúcsonkron robajlón, gyakran pedig halk morajú vagy éppen játékos fényjelekként foglalja sorba ez a villámlás, égi vilámlás az éveket, évtizedeket, a fejlődés különböző szakaszait; világítják be a változás és állandóság folyama fölött a lírai személyiség egységét. Hozzájárul az életmű egységének varázsához — s életműveknél épp az egység vonásai a leglényegesebbek —, hogy a saját hang, a személyes ízű formaművészet szerves foglalata a korélménynek. Az átvo-nuló zene, a görögös morajlás, valamint a feloldás enyhült, napfényes remegése is az európai és a magyar költészetben mérkőző eszmék egymásra csapásából, viaskodásából kél életre, akár csak a megtalált humánus feletti boldogság finom rezgése s a bánat, a szelíd fájdalom fuvallatai. Az idő, a kor teljes erejével jár át ezen a prozódiai eredetiséget, személyességet nagyon is őrző és hangsúlyozó lírán, mely az állandó gondolati, érzelmi útonlevés költészeteként: a minduntalan elvesző boldogság keresése; felkelés a dolgok, az értékek, a társadalom változása és mozgása közepette a humánus állandójáért.

Dialektikus költészet ez. Annyiban az, hogy benne össze-csapnak a huszadik század sebzettségei, halálai, vereségei, a humánus zuhanásai a boldogság és szabadság után nyúló reménységgel és igazsággal. A csonkítatlan, egész és bonyo-lult emberi természet dialektikájának az átélése folytán oly feszült ez a líra.

Nemcsak belsőleg feszült, de gyakori szecessziós játékos-ságait, Adyra visszaütő stilizáló népies tónusait egyre inkább elhagyva, prozódijája szerint egyre feszesebb is. A kezdetben tetszően csobogó, néha groteszkbe hajló, s később egyre inkább veretes, kemény, eluralkodóan klasszicizáló forma teszi azzá; a tudatos, ésszerű ön- és versfegyelmelés szigora. A mérték, mely nála önmagáért való vers-zenévé sohasem engedi degradálódni a művésziéget, holott a költő keze ügyében minden csillogó s ragyogó zenei, hangfestő és ritmi-

kai lehetőség, mely erre a játékra csábíthatná. Ez a fajta műformához viszonyulás Endre Károlynál nem programszerű, nem előre elhatározott műforma-választás eredménye, még kevésbé a parnasszien forma szépségkultuszáé. Inkább egy páratlan forma-erudíció biztonságos alkalmazkodása az élmény, a mondanivaló szerves és célszerű igényéhez. Ha valami megóvta az ihlet tisztaságát gondosan féltő és ápoló költőt a rutintól, a forma autonómmá válásától, úgy az, hogy soha semmi egyebet nem vett művészi lelkiismeretére, csak és csakis azt a lírai anyagot, amit megélt, s amely valóságosan és maradéktalanul megihlette. Így maradt meg versformája is állandóan megújulóan elevennek, izzónak, művészi tudásként nem ridegnek, hanem emberhez nagyon közelinek. E hiteles költészetben — melyben minden szó és minden kép a személyes érzelmi vagy gondolati élmény szülötte — így marad fenn a politikai téma is, oly időből, amikor rutin és absztrakció, a politikai valóság irracionálizálása jó költőket is elszakított időlegesen az élet való folyamataitól, teljességétől és igazságától.

Endre Károlynál a látszólag könnyed, lebegő költői munka feltűnő fegyelme: művészi credo és etika kérdése is. Elmondották Radnótiról, hogy népfronti s háborús korszakbeli költeményeinek példás és fenséges formai rendje, épp fegyelme: tiltakozás elveszejtő kora véres és részeg zűrzavara ellen, emberi, művészi etikájának kifejezésekként politikai hitvallás is. Ezt a találó megállapítást Endre Károly egész költészetére is vonatkoztathatjuk. Ekként vált a forma feszessége nála is a tiltakozás, a megtagadás, az ítélet és végül a lázadás kifejezésévé olyan időben, amikor Európa tébolyultan támolygott a szennyben. S így lettek költeményei a másodszor megélt forradalom alatt és a szocialista felegyenesedés idején az új léleképítés kötőanyagává, a művészetében valósult harmóniává, az igenlés és harag szintézisévé világ és idő, múlt és jelen feloldhatatlan diszharmóniái fölött.

Johannes R. Becher az egész európai haladó költészet fordulatainak idején, egy 1037-ben írott tanulmányában kiutat keresve a baloldali szűkülésből, kifejti, hogy a nagyot leginkább úgy ismerhetjük fel, hogy a legnagyobbhoz mérjük. Döb

benetes, hogy Endre Károly legkimagaslóbb lírai pillanatainak milyen sok és mély köze volt mindig is Radnóti nagy korszakának egészéhez. Fegyelméhez és feszes formáihoz, központi élményéhez: háborúhoz és halálhoz, valamint jelleméhez, lírai természetéhez és költői erkölcséhez. Még azzal az irodalomtörténeti ütemkülönbséggel is, hogy Endre Károly a tízes évek második felében, de különösen a húszas években felel a Babits által teremtett vershangzásra. A húsz esztendővel fiatalabb Radnóti pedig a harmincas évek második felében József Attila eszmei álláspontjáról, a proletárköltő misszióját folytatva válaszol a már egész életművű Babits igényére. Beteljesíti nemcsak amit magára vállal József Attila reá maradt feladatából, de azt is, amit az ő ragyogó költői tudását elismerő Babits a *Jónás könyve* szerint elmulasztott, s végezetül ezzel a nagy költeménnyel tesz jóvá. Az összetartozások egész körét fedezhetjük fel: a második világháború alatt — ismét csak jelenségek párhuzamáról van szó — Radnóti az a költő, aki a második háborús kataklizmának oly megrázó — de persze átfogóbb — képét alkotja meg, mint Ady első világháború alatti költészetének vonzási körében a Kosztolányi felfedezte *Harctéri versek* fiatal költője.

Endre Károly kezdetben s az akkori verskultúra hangulatvilágában még könnyen befogadható költő. Ma egykori felajzó lírájához ugyanúgy viszonyul az idővel — József Attilával, Illyéssel, Radnótival — átalakult versolvasói érzékenység, mint általában a Nyugat költészetéhez. 1936-tól írott verseire a mai olvasói reagálást kétségtelenül megnehezítette a két világháború közötti szocialista líra késleltetett ébresztése; József Attila univerzuma mégis támpontokkal szolgálhat bensőségesebb s a történetiségre érzékenyebb megközelítéshez. Ámbár József Attila sokáig maga is a fel nem támasztottak közé tartozott, mint sugárzási körében annyian, s közöttük végső fokon Endre Károly is. Úgylehet ezek is magyarázatok arra, hogy a költő mindmáig a kevesek lírikusa, nem jutott el — de most végre eljuthat — a szélesebb rétegekig. József Attila diadala nyitja meg az ő költészete számára is a rehabilitálást.

Endre Károly fejlődése folyamán mindinkább eltávolodott attól az egyszerűsítő igénytől, amelynek a szempontjából valóban nem „könnyű” költő. Látszatra van is abban valami idegenszerűség, ahogyan mind mélyebbre ássa magát az antik metrum sűrítéseibe. Ha nem lenne egész lírája oly modern érzékelésű, előbb a Nyugat klasszicizálóinak szellemében, majd pedig a fokozatosan Radnótiéhoz közelítő forma szigorában, mindinkább a magyar költészet elmerült időire emlékeztetne, a Baróti Szabó Dávid – Rajnis József – Révai Miklós latinos triászra, utánuk visszanyúló hagyományörzőnek tűnve. S nem indokolatlanul: ők az antik versmérték uralomra juttatásával az európai hangú magyar költészet alapját vetették meg. De nem az ő tökéletesített eszközeikkel korszerű ma e késői utódjuk is? Ilyképp Endre Károly alapvetően ellenkező úton jár korunk magyar lírájában, mint a formaoldók és a képlírikusok, valamint a mondhatóság lélegzetritmusára építő szabadvers-költők.

De konzervatív költő-e ezért Endre Károly? Korántsem. Azért nem, mert egyre feszesebb s épp a szocializmussal való azonosulásának a hozzánk közelebbi időben egyre feszesebbé váló formáit nem hagyományos, kihűlt tartalmak töltik ki. Ellenkezőleg, mint láttuk, haladó világszemléleten fűzi át az utolsó ötven esztendő nagy emberi és megrázó társadalmi problémáit. Még polgári költőként modern volt ő akkor is, amikor a huszadik századi európai magányézés, az elvetettség költőjévé szegődött. Hogyan függnek össze mégis az ő vérbeli modern tartalmai, képei, szavai, nyelvzenéje, oly feszesre csavart természetessége a klasszicizálással?

Úgy, hogy a költészete természetéhez tartozó arányosság és kifejezésbeli gazdaságosság roppantul intenzív gondolati és érzelmi sűrítéseit a természetéhez tartozó forma és kultúra igényességének megfelelően segíti létrejönni. Metrum és sűrítés egymást feltételezik, indokolják. Ilyképp ez az elsőrendűen modern mondanivalójú költő a tárgyiashoz közelítő huszadik századi kifejezés-irányoktól és a lírai népiességtől eltérően a nyelvet is a maga intellektuális alkatához hajlítja, egyéníti, szigorúan elválasztja a beszélt nyelvtől: nyomatékosan stilizál.

A metrum által is befolyásolt nyelvi stilizálás módja, jellege kétségtelenül a Nyugat szecessziós hagyományából maradt fenn Endre Károlynál, e stilizálás eredete az új költői nyelvet és lehetőségeket teremtő latinus költőinknél lelhető fel. A József Attila, Illyés, Radnóti és Kassák teremtette jelenbeli, immár uralkodó lírai közvetlenséggel szemben ez a fajta stilizálás bukásra lenne ítélve, ha nem hordozná egyrészt az övékéhez kapcsolódó, mai valóságot közvetítő természetesen patetikus nyelv, s ha nem lenne képes legmodernebb gazdasági, társadalmi, politikai fogalmainkat is nyelviileg, verszeneileg magához hasonítani — s így klasszicizálását modern, mai életünkbe bekapcsolni. Endre Károly költészetében a két évszázadon át érlelődött latinus prozódiai irány képes magát patinásan is modernként fenntartani, dústottan, ízesen, izgalmasan kitárulkozni. Gondoljuk csak el: Aragon saját szürrealizmusa után, Saint John Perse és Cocteau után a francia nemzeti költészet halottnak vélt formájához tért meg, az alexandrinushoz! Ki modernebb, mint ő? És ki modernebb, mint az eclogák Radnótiya? És kihez közelebbek Endre Károly hexameteres és pentameteres költeményei, mint éppen Radnótiéhoz?

Endre Károly feszességének: verstechnikájának — ami önmagában végső soron tudomány — jelentése van. És ez: a pontosság; a gondolat, az érzelmek kontúrjainak, az egymást szembesítő önismeret és valóságismeret pontossága, a kimondandók és a kimondás egyezése. Mindenütt annak az Endre Károly személyisége szerinti egyetlen lehetséges névadásnak a pontossága, annak az egyetlen igének, jelzőnek a felfedezése, amely végleges, amelyen kívül az adott lírai szituációban más nem képzelhető el.

Az ilyen költői véglegesség céljára törő tudatosság zárja ki az esetlegességet, a véletlen megoldást, az ösztönök mágiáját, valamint az ismétlődést és az üresjáratú rutint. Az effajta szívós és erkölcsös véglegességre törekvés — Endre Károly lírájának ötven esztendejét ez jellemzi — csak úgy állandósulhatott és növekedhetett, hogy a költő példás következetességgel dolgozott mindvégig felelős költői, azaz emberi feladata teljesítéséért.

Az ő lírai közlésmódjának a hangulata olyan, mintha a költő minden versében boldog elégtelenséggel szülné újra nyelvünket, s épp ezzel a szuggesztivitással varázsol bennünket a „nem könnyű” költő munkája fölötti személyes gyönyörűsége részeseivé és társaivá. Endre Károly egyszer majd közlést követelő levelei: baráti vallomások és lelkiismerete művész-töprengései igazolni fogják Aragon meggyőződésének igazát: „Minden költészet egyenlő technikájának történetével, és ki adhatna arról jobban számot, mint maga a költő?” Mondják el majd legalább a barátaihoz írott levelek, amit róla kortársai elmulasztottak kimondani...

Irodalmunkban Endre Károly eddigi művével korunk jelentős és tudatos haladó szellemű költőjeként áll fél évszázada a humanizmus őrhelyén. Szerényen, türelmesen és férfiasan látta el a maga elé kitűzött humanista feladatát. És nem akármilyen szinten. Ez az életművét összefoglaló kötet: késői, de nem elkésett, illő tiszteletadásunk az alkotóereje teljében lévő költő műve előtt. Hinni szeretnénk, hogy összegyűjtött verseinek kötete egyben az irodalomtörténetben is kijelöli megérdemelt helyét. És azt is, hogy elviszi példáját és tanításait ifjúságunkhoz, hadd okuljon a költő humanizmusából, helytállásából, igényességéből és erkölcséből.

(Bukarest, 1965. március)

MÉLIUSZ JÓZSEF